

Tudatos elhatárol(ód)ások: Megismerés, viselkedés és erkölcs viszonya a kognitív etológia hauseri értelmezésében

Marc D. Hauser: *Vad elmék. Mit gondolnak az állatok?*

Mára már szinte minden, az élet gyakorlati és elméleti kérdéseit vizsgáló tudomány kialakította a saját tudat-fogalmát a maga módján: a biológiától kezdve a pszichológián és filozófián keresztül a kognitív tudományokig (és ezek különböző ágaiban, irányzataiban) eltérő definíciókkal és hangsúlyokkal találkozhatunk. Az állati tudat kérdésében mindazonáltal ma valószínűleg a kognitív etológia az egyik „legkompetensebb” megközelítés, tekintve, hogy egy olyan integratív, tudományközi hozzáállást képvisel, ami a megfigyeléseken és irányított kísérleteken kívül figyelembe veszi a neuropszichológia, a fejlődéslélektan, sőt akár az elmefilozófia idevágó felismeréseit (vagy problémafelvetéseit) is (ld. Miklósi 2003). Ez a sokat emlegetett interdiszciplinaritás a Harvard Egyetem tanára, *Marc D. Hauser* könyvében is tettenérhető: ha úgy tetszik, az állati megismerés általa preferált modellje az állatokra vonatkozik, de nemcsak az állatokról szól. Tág nézőpontból kapunk sokoldalú áttekintést a könyvből, miközben sokat megtudunk az etológiai megközelítés elhelyezkedéséről is a kognitív tudományon belül.

A könyv alcíme (*What Animals Really Think*) gyakorlatilag teljesen ellentétben áll Hauser célkitűzéseivel és munkamódszerével: a „Gondolkodnak-e az állatok?” kérdést a szerző már a bevezetésben értelmetlennek nevezi, és ennek szellemében mindvégig nem annyira a „mit”, mint inkább a „hogyan” vizsgálatával foglalkozik. Ettől függetlenül érdemes megnézni, hogy a szerző valójában miként fogja fel az állati viselkedés és a megismerés viszonyát. Hauser mint kognitív kutató és primatológus alapvetőnek tartja az állati elmék létét, túllépve az ezt tagadó behaviorista szemléleten, és ezzel együtt elutasítja a másik végletet, az anekdotikus természetű, antropomorfizáló álláspontot is, ami az emberi tudatállapotokkal analóg természetű jelenségeket tulajdonít az állatoknak (lásd Bekoff 1995a, 1995b), következésképpen számára az elme összetettségének foka, működésének módja és funkcionalitása a fő kérdés.

A szerző felfogása szerint „...minden állat és az ember is három területspecifikus mentális eszközzel van felszerelve. Mindegyik mentális eszköz bizonyos szemléleti sémák szerint működik, amelyek a világ statisztikai szabályszerűségeit tükrözik – a létező dolgok térben és időben összefüggenek; a fizikai tárgyak akkor és csak akkor mozognak, ha érintkezésbe kerülnek egymással; a tereptárgyak a térbeli környezet stabil jellemzői.” (301. p.) Az első kulcsfogalom-csoport, a *mentális eszköztár* tehát egy olyan univerzális készséget alkot, amiről Hauser (is) azt az evolúciós

nézetet vallja, hogy nem veleszületett készség, csupán a három alapvető mentális eszköz elsajátítását lehetővé tevő tanulási mechanizmusok tekinthetők genetikusan adottságnak. Az első ilyen mentális eszköz a tárgyállandóság felismerésének képessége, amelynek evolúcióját Hauser áttekinti mind a törzspejlődés (a fajspecifikus jellemzők), mind az emberi egyedfejlődés (fejlődéslélektani kutatások) felől; az általa másodikként leírt mentális eszköz a számismeret, ami annyiban egyetemes, hogy spontán aránybecslés formájában az állatoknál és az embernél is megtalálható, szemben a kategória alapú absztrakt számolással, ami csak a felnőtt emberre jellemző. A pontos számolási készség evolúciós magyarázatául Hauser szerint a cserkeskedelem megjelenése szolgálhat, ami erős szelekciós nyomást fejtett ki az egyre precízebb mennyiségek megállapítása irányában. A harmadik mentális eszköz a tájékozódás, ami például a helyzetbecslés vagy a kognitív térkép mechanizmusaival koordinálja az állati elme térbeli orientációját.

Mivel minden állatfaj – s így az ember is – rendelkezik ezzel az egyetemes mentális eszközkészlettel, ebből eredően a megfigyelhető eltérések nem minőségi, hanem csak fokozati különbségek, amelyek a sajátos ökológiai problémák és a társas lét következtében alakultak ki. Az tehát, amit ezzel kapcsolatban Hauser szemére lehet vetni, hogy „szemléltető példáiiban” nemigen követi álláspontjának elvi univerzalizmusát, így nem minden esetben meggyőző, hiszen a legtöbb kétség természetesen azzal kapcsolatban merülhet fel, hogy valóban minden egyes eszköz megtalálható-e minden állatnál. A példák legtöbbször figyelmen kívül hagyja az úgynevezett „alacsonyabb rendű” állatokat, vagy ha mégsem, akkor olyan példákat kapunk, amelyek inkább jellegzetesek, mintsem általánosak. (Egy példát említve: a hangyák és a méhek híresen jól tájékozódnak, ezért a tájékozódásról szóló fejezetben szerepelnek, de azt nem tudjuk meg, hogy vajon „hogyan állnak” a számolással.)

A szerző ugyanakkor sok helyen meggyőzően vitába száll más álláspontokkal, például a Gallup által csimpánzokkal végzett tükrös önfelismerési kísérletekből levont következtetésekkel. Szerinte az önfelismerés nem feltétlenül bizonyítja az éntudat létét. A fő érve erre a *prosopagnosia* nevű idegrendszeri betegség, ami az alsó halántéklebény sérülése esetén lép fel, és azt eredményezi, hogy a beteg képtelen felismerni az ismerősöket az arcuk alapján, sőt, saját arcának tükörképét is idegenként éli meg. Ezzel együtt – mint Hauser rámutat – a beteg rendelkezik éntudattal, hiszen helyzetével tisztában van, és ez a tudat nagyon is frusztrálja.

Hauser hasonlóan érvel a Gergely és munkatársai (Gergely et al. 1995) híres kísérletéből levont olyan következtetések ellen is, amelyek azt feltételezik, hogy a csecsemők fokozott figyelme a szándéktulajdonítás képességének bizonyítéka. Hauser szerint ez nem így van: úgy vélekedik, hogy ez a reakció nem a pszichológiai, hanem a fizikai irracionálisra adott válasz. Ebben az esetben azonban Hauser érvelésének természete már szükségszerűen lágyabb, hiszen a következtetések legfőbb (sokszor egyetlen) bázisát adó fixációs („odafigyelési”) idő – tekintettel arra, hogy amíg nem tudjuk megállapítani, hogy konkrétan „minek” is szól a figyelem, addig csak hipotézisekre támaszkodhatunk – maga is igen problematikus. Mindazonáltal Hauser szerint bizonyítottan a csimpánz, a törpecsimpánz, az orangután és az ember képes önfelismerésre (a szegény gorilla hiányzik ebből a sorból...), ám éntudattal csak a kétévesnél idősebb ember rendelkezik – bár még ma sem tudjuk, hogy az ember kivételességének ebben az esetben voltaképpen mi az oka.

A továbbiakban szerzőnk a megismerésnek a társas létből fakadó meghatározó tényezőire fókuszálja figyelmét: szó esik a szociális szerveződés és a kommunikáció evolúciójáról (lásd még ebben a témában: Hauser 1997), valamint az állati és az emberi közösségek között jelenleg fennálló különbségekről. Itt Hauser arra a következtetésre jut, hogy az állati és az emberi kommunikáció (a szavak, illetve a hangjelzések használata) alapvetően eltérő mentális eszközöket feltételez. A többek között cerkófmajmok és különböző énekesmadarak körében végzett megfigyelések nyilvánvalóvá teszik, hogy azok kommunikációja egészen bizonyosan rendelkezik egyfajta szabályrendszerrel, de ez még korántsem szintaxis, hiszen csak korlátozott jelentéstartalmat hordozhat.

Hauser felfogása általánosságban jól illeszkedik az újabb posztkartezianus kognitív szemlélethez: elveti az állati értelem és érzelem elválasztását, és a különböző komplexitású mentális eszközök fogalmának bevezetésével „a nem minden tudatos, ami mentális tézise”, valamint a társas megismerés elve mellett foglal állást. Ez azonban korántsem a teljes kép, hiszen Hausernál a legváratlanabb helyeken több mint meglepő kijelentésekkel találkozhatunk: például azzal, hogy „[az állatok]...Kafka-teremtmények, tele gondolatokkal és érzésekkel, de híján vannak az olyan rendszernek, amelynek segítségével a gondolataikat valahogyan ki is fejezhetnék mások számára”. (272–273. pp.) Ezzel az alapvetően és jellegzetesen kartezianus gondolat- tal, miszerint a performancia és a kompetencia egymástól függetlenül létező, más- más természetű mentális jelenségek, Hauser ellentmond saját általános felfogásának (és az evolúciós folyamatok logikájának), ami a készségek és a gyakorlatok egymást feltételező rendszerében elméletileg sem hagy helyet efféle eltéréseknek.

Az alcím viszonylag jól kimagyarázható összeférhetetlenségével szemben az ilyen (és más, ehhez hasonló) ellentmondások már nem igazán menthetők: úgy tűnik, hogy Hauser felfogása sok esetben sok kisebb rész kérdésben nem a legmegfontoltabb, tehát egészében tekintve sem lehet az. Egy másik, már általánosabb ellenmondást jelent, hogy a szerző mindvégig evolúciós folytonosságról beszél, ám a jelentősebb és a végső következtetéseit mégis az állatok és emberek közötti lényegi különbségekre alapozza.

E lényegi különbségek egyikére, amit Hauser a kuhni *perseverancia* fogalmával fejez ki, egész koncepciót épít: „a kisgyermek és az állatok képtelenek a konceptuális váltásra, s így képtelenek megérteni, miért alakultak ki, s néha miért változnak meg az absztrakt szabályok és előírások”. (304. p.) A kuhni *perseverancia* fogalmában egyrészt az lehet „gyanús”, hogy egy „lágyabb” szociológiai sémát alkalmaz egy „keményebb” pszichológiai jelenségre, másrészt a probléma természete alapvetően másnak tűnik: a tudományos közösségek többnyire tudnának, de nem akarnak átlépni egy másik paradigma magyarázó rendszerébe, míg az állatok és a kisgyermek esetében ez nem választás kérdése. Túllépve azonban a terminológiai kérdéseken, az a körülmény, hogy evolúciósan kifejlődhet a konceptuális váltásra való képesség, egyáltalán nem változtatja meg azt a tényt, hogy egy bizonyos egyed ettől még nem képes erre. Így az újszerűnek beállított koncepció végül nem lesz más, mint egyszerű illusztrációja annak a jelenségnek, hogy egyes bonyolultabb magyarázatok bizonyos („megértő”) mentális komplexitás hiányában nem magyarázatok.

Az eddigiektől eltérően inkább morális alapon tárgyalható legfőbb probléma a végső, etikai jellegű következtetésekkel kapcsolatban merül fel: Hauser az utolsó fejezetekben – az altruizmus problémájából kiindulva – az állatok erkölcsi státuszát

vizsgálja. Mint ismeretes, a „családon belüli” önfeláldozás problémájára a választ a gének szintjén lehet keresni, ellenben a más közösségekben megnyilvánuló altruizmus a kölcsönösség elvével és elvárásával magyarázható, és (többek között) játékelméleti kooperációs modellekkel írható le. (Hauser ezt a kérdést a vámpírdenevérek igen érdekes és bonyolult „vérátadási” technikájával szemlélteti részleteiben.)

Az altruizmusnak ez a mindenütt jelenlévő gyakorlata nyilvánvalóvá teszi, hogy az „etika” elsősorban ökológiai fogalom, nem emberi találmány, azaz előbb volt a norma, azután a felismerése. Hauser az állati morál tárgyalásánál mégis az erkölcs egyfajta „filozófiai” meghatározásából indul ki, miszerint a norma tudatának megléte (az érzékelő és a reflektív tudat nem etikai alapon történő megkülönböztetését illetően lásd Griffin 1992) a döntő: „Ha nincs elképzelés a normáknak megfelelő reagálásról és emóciókról, valamint a normaszegésről, akkor nem lehet szó morális rendszerről, így morális ágensekről sem” (327. p.). Ameddig azonban tényként fogadjuk el, hogy az emberi etika (normarendszer) csupán az előbb tárgyalt altruisztikus gyakorlat reflektálása, addig úgy tűnik, hogy a valójában antropomorfizáló helyett inkább az ökológiai szemléletből érdemes kiindulni. Bár Hauser valóban érzékletesen mutatja be, hogy az egyes különállónak vélt területeket (például az érzelmeket, az értelmet, a készségeket és az erkölcsi érzéket) nem lehet elkülönítve szemlélni, mégis kerülni látszik azt a körülményt, hogy bizonyos készségek szorosabban kötődnek egymáshoz, s így azokhoz az előfeltételekhez is, amelyek szerinte az erkölcsi rendszer kialakulásához feltétlenül szükségesek. Így nem tekinthető bizonyítottnak az elme komplexitása és a morális státusz közötti általános összefüggés elmélete. Mivel a bizonyíték hiányát maga a szerző is említi, nyilvánvaló, hogy konklúziója nem eredmény, hanem állásfoglalás, és ebben a minőségében nem a legfelelősségteljesebb.

Mivel minden empirikus kutatási eredmény implicál valamilyen (néha többféle) morális állásfoglalást, az ilyen vagy ehhez hasonló esetekben – vagyis választhatóság esetén, ha az empiria nem ad egyértelmű választ – célravezetőbbnek tűnik morális alapon dönteni. Ilyen módszertani gyakorlat alkalmazásával nemcsak hitelesebb lehet az elméleti keret, hanem elkerülhetőbbnek bizonyulhatnak az olyan lehetséges értelmezések is, amelyek legitimizálják az állatokkal mint másodrendű élőlényekkel való bánásmódot. (Ezek elől sajnos Hauser sem tér ki egyértelműen, lásd 285. és 290. p.) Más szóval, ahogy de Waal (de Waal 2001:207) mondja: „Erkölc-sösek az állatok? – Fogalmazzunk úgy, hogy az erkölcs tornyának néhány emeleténők is ott vannak. Ha valaki még ezt a szerény javaslatot is elutasítja, az a szerkezet egészét sem láthatja a maga teljes szépségében.”

Tófalvy Tamás

Marc D. Hauser: Vad elmék. Mit gondolnak az állatok? Vince Kiadó, 2002

IRODALOM

Bekoff, Marc (1995a): Cognitive Ethology: The Comparative Study of Animal Minds. In: Bechtel, William and Graham, George (eds.): Blackwell Companion to Cognitive Science. Blackwell Publishers, Oxford.

- Bekoff, Marc (1995b):** Cognitive Ethology and the Explanation of Nonhuman Animal Behavior. In.: J. A. Meyer and H. L. Roitblat (eds.): *Comparative Approaches to Cognitive Science*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Gergely Gy – Nádasdy Z. – Csibra G. – Bíró S. (1995):** Taking the Intentional Stance at 12 Months of Age. *Cognition*, 56.
- Griffin, Donald R. (1992):** Animal Minds. The University of Chicago Press, Chicago - London.
- Hauser, Marc D. (1996):** The Evolution of Communication. MIT Press. Cambridge
- Miklósi Ádám (2003):** Az állati viselkedés kognitív etológiai értelmezése. In.: Pléh-Kovács-Gulyás (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Osiris, Budapest
- de Waal, Frans (2001):** Jótermészetűek. A jó és a rossz eredete az emberben és más állatokban. Műszaki Könyvkiadó, Budapest